

VU Research Portal

Beyond the idea of culture

Graamans, E.P.

2020

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Graamans, E. P. (2020). *Beyond the idea of culture: Understanding and changing cultural practices in business and life matters*. [PhD-Thesis - Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Appendices.

Appendices.

Samenvatting.

Een holistische aanpak voor het veranderen van culturele praktijken

Mijn onderzoek is een studie naar hechte, exclusieve groepen en gemeenschappen die op allerlei manieren in transitie zijn. Het gaat om diverse soorten groepen: het topmanagement-team van een gezondheidsorganisatie, de afdeling cardiochirurgie van een ziekenhuis, maar ook de inheemse gemeenschappen van de Masai en de Samburu, waarbinnen meisjesbesnijdenis wordt gepraktiseerd. Dit vergt een specifieke aanpak. Daarbij spelen praktische overwegingen een belangrijke rol. Al kan ik het niet helemaal laten, maar ik heb geprobeerd kwantitatieve benaderingen en kwalitatieve benaderingen niet tegen elkaar uit te spelen om te voorkomen dat ik in uitgebreide debatten over epistemologie verzand. Het reductionisme en atomisme van het klassieke positivisme (zie ook: Clegg, 2009; Greenwood, 1994) passen niet bij de doelstellingen van dit onderzoek. Het bestuderen van de dynamiek en de patronen van gedrag kan alleen dan slagen als de onderzoeker probeert deze patronen zo levensecht mogelijk over het voetlicht te krijgen in plaats van ze terug te brengen tot een beperkt aantal variabelen.

Sociaalpsycholoog John D. Greenwood (1994) legt in zijn boek *Realism, Identity and Emotion: Reclaiming Social Psychology* uit dat intrinsiek sociale groepen zijn samengesteld uit leden die deelnemen aan sets van afspraken, conventies en arrangementen. Het intrinsiek sociale karakter van emoties is, volgens Greenwood, het best te verklaren in het licht van deze afspraken, conventies en arrangementen. Ik ervaar schaamte, bijvoorbeeld, wanneer ik iets doe dat vernederend of ontterend is in het licht van een bepaalde conventie. Ik ervaar boosheid of woede wanneer iemand anders mijn grenzen overschrijdt. In zijn boek maakt Greenwood geen duidelijk analytisch onderscheid tussen deze drie concepten. Ook handelt zijn boek niet over de affectieve en belichaamde structurering van voorkeuren, gevoelens en smaak binnen de intrinsiek sociale groep. Die ideeën zijn geïntroduceerd en uitgewerkt door de cultuurpsychologen Paul Voestermans en Theo Verheggen (2013) in hun boek *Culture as Embodiment: The Social Tuning of Behavior*. Die innovatieve integratie was op haar beurt weer geïnspireerd op het werk van de biologen Humberto R. Maturana en Fransisco J. Varela (1998). Het onderliggende idee is dat betekenissen ontstaan in de aandachts- en gedragsafstemming van de tweede orde tussen belichaamde personen door samenwerking en sequentieel spel. Ter verduidelijking van die orde: gedragsafstemming van de eerste orde heeft betrekking op de aansturing van het eigen lichaam, zoals oog-handcoördinatie tijdens klimmen en instrumentgebruik bij jacht. De tweede orde heeft betrekking op de aandachts- en gedragsafstemming *tussen* twee of meer levende wezens. Naarmate die afstemming meer verfijnd en complex wordt kan er een derde orde ontstaan. Zo ontstaat taal als afstemming van de tweede orde, die nog puur gebaseerd is op complexe lichamelijke verrichtingen tussen twee of meer levende wezens zonder expliciet geformuleerde strategie, door gebruik van symbolische handelingen tot een hogere orde gecoördineerd wordt. Daarom is taal een vorm van aandachts- en gedragsafstemming van de derde orde. Echter, taal is geen noodzakelijke voorwaarde voor betekenisvolle aandachts- en gedragsafstemming. Belichaamd zijn in een levensvatbare gemeenschap van eveneens belichaamde personen is dat wel. Dat laatste

klinkt wellicht als een open deur, maar de manier waarop betekenissen door samenwerking en spel verankerd raken in het lichaam krijgt weinig aandacht in de psychologie, en de sociale wetenschap in het algemeen. Vaak is het *of*biologie *of*cultuur, en beperkt onderzoek van ‘het sociale’ zich, in het laatste geval, tot het talige domein. Als oplossing wordt daarom een sociaal arrangement opgevat als de fysieke, gecultiveerde omgeving waar zintuigen en het affectieve systeem op worden afgesteld, en waarbinnen mensen gedrag op elkaar afstemmen.

Bij aanvang van dit onderzoekstraject koos ik ervoor om gehoor te geven aan de oproep van managementgeleerde Morton Huse (2005, 2007) om gedragspatronen binnen bestuurskamers te onderzoeken middels participerende observatie van bestuursvergaderingen om op die manier een bijdrage te kunnen leveren aan het openen van “the “black box” of actual board behavior” (Huse & Zattoni, 2008, p. 72). Dit onderzoek vormde weer de opmaat tot een casestudie naar weerstand onder sommige cardiothoracale chirurgen in een academisch ziekenhuis tegen de introductie van nieuw hechtdraad. Leden van een medisch specialisme vormen een exclusieve, hechte groep vormgegeven op basis van afspraken, conventies en arrangementen (ACA’s). Het veranderen van een professionele praktijk, hoe triviaal die ook mag lijken voor een buitenstaander, vergt een onbevooroordeeld en gecontextualiseerd begrip van deze ACA’s. Het daaropvolgende onderzoeksproject was gericht op het bijdragen aan de ontwikkeling van effectievere interventies tegen meisjesbesnijdenis. Een aantal experts op dit gebied – allemaal antropologen – roepen op tot meer onderzoek naar de dynamische context waarbinnen meisjesbesnijdenis wordt gepraktiseerd om interventies te kunnen ontwikkelen die resoneren bij de mensen om wie het gaat (Boyden, 2012; Gruenbaum, 2005; Shell-Duncan, 2001). Gehoor geven aan deze oproep is gebaat bij het toepassen van meer psychologische kennis, maar van het soort dat geen genoegen neemt met cultuur of sociale normen als verklaring voor gedrag.

Bij aanvang van dit traject gaf de managementliteratuur over bestuurs- en organisatiecultuur richting, maar bood geen oplossing. Daarom ontwikkelde – of assembleerde – ik zelf een theorie en methode gestoeld op drie psychologische benaderingen; vanuit een specifieke cultuurpsychologische invalshoek (Baerveldt, 1998; Verheggen, 2005; Voestermans & Verheggen, 2013), discursieve psychologie (Potter & Wetherell, 1987, 1995) en een Foucaultiaanse kijk op het verband tussen praktijken en discours (Willig, 1998, 2008). Het onderzoeksdesign dat ik had samengesteld voor het in kaart brengen van de dynamiek binnen de bestuurskamer, bleek met een paar aanpassingen ook bruikbaar voor onderzoek dat raakt aan andere maatschappelijke thema’s, zoals seksuele gezondheid. Ook aan het beter begrijpen wat meisjesbesnijdenis betekent voor mensen die het praktiseren kan de psychologie een bijdrage leveren. Dat gebeurt voorsnog te weinig. De aanname is dat vanuit een beter begrip van de gevoelens van groepsverbondenheid en gevoelens van identiteit die worden opgeroepen door het praktiseren ervan duurzamere oplossingen kunnen worden gevonden.

Eerst op basis van ideeën van politicoloog Gerry Mackie (1996) en meer recent op basis van de ideeën van filosofe Cristina Bicchieri (2005) zetten de Verenigde Naties (2005, 2010,

2013) in op sociale-normbenaderingen voor verandering onder de aanname dat nadat een nader te bepalen aantal mensen is gestopt met meisjesbesnijdenis, ofwel een tipping-point is bereikt, de rest van de mensen in een gemeenschap automatisch zullen volgen. Naast dat er conflicterende bevindingen uit het veld komen voor de geldigheid van deze aanname (Efferson, Vogt, Elhadi, Ahmed & Fehr, 2015), draagt deze manier van kijken naar verandering het risico in zich dat in de praktijk de focus komt te liggen op één norm-gerelateerd thema, meestal huwbaarheid, ten koste van allerlei andere (Cislaghi & Heise, 2018; Hughes, 2018). Mijn onderzoek laat zien en helpt begrijpen waarom eenzijdige aanpakken niet werken. De centrale illustratie in Deel Twee van dit proefschrift laat zien dat er in samenhang aangegrepen dient te worden op een hele reeks aan zaken, gelijktijdig en robuust; of het nu gaat om wetgeving, voorlichtingscampagnes over seksuele en reproductieve gezondheid en rechten, alternatieve overgangsrituelen, economische ontwikkeling of de invloed van religieuze instituties. Vanaf het begin moeten er monitoring- en evaluatiestructuren worden opgezet om negatieve bijeffecten als gevolg van het implementeren van gerichte veranderprogramma's door overheden en gezondheidsorganisaties te kunnen signaleren. Er worden zaken in beweging gezet en daar moet tijdig op geacteerd worden. Het is niet raadzaam jonge meisjes een podium te geven in de voorbeeldfunctie van 'change champion' als ze niet behoed kunnen worden voor repercussies vanuit de gemeenschap. Een oproep doen aan vroedvrouwen om niet meer te besnijden, terwijl dat voor hun een belangrijke bron van inkomsten is, zal op zichzelf weinig effect hebben. Het organiseren van een alternatief overgangsritueel, ofwel *Alternative Rite of Passage* (ARP), zonder de eerstegraads familie van de meisjes of de potentiële huwelijkspartners erbij te betrekken, is geen betekenisvol overgangsritueel. En zonder de stamoudsten erbij te betrekken zal het erg lastig worden om überhaupt iets gedaan te krijgen binnen de gemeenschap. De stamoudsten hebben veel te verliezen en sommigen zullen het culturele arrest waarin ze hun vrouwen houden niet zomaar opgeven. Ze moeten overtuigd worden en daarbij hebben ze hulp nodig, het liefst van andere stamoudsten, die hen doen inzien dat verandering richting meer gendergelijkheid goed is voor de gemeenschap. De stamoudsten negeren of vermijden kan leiden tot het ongedaan maken van eerder geboekte vooruitgang. Maar er gaat zo ook een kans verloren. De stamoudsten hebben de kennis en invloed om verandering te bewerkstelligen, wanneer ze eenmaal overtuigd zijn. Een stamoudste die in juli van 2018 deelnam aan Amref Health Africa's Anti-FGM/C Champions Conference in Nairobi sprak mij als volgt aan na mijn presentatie:

Ik ben het eens met alles wat je zei. Maar ik ben het niet eens met de manier waarop ARP's op dit moment worden georganiseerd. De kinderen worden met bussen naar het terrein van een school gebracht. Soms 200 kinderen of meer. En er zijn zoveel mensen bij, te veel mensen. Ook buitenlanders. Maar waar zijn hun ouders? Dit is niet onze traditie. Kijk, als zo'n meisje thuis komt met haar certificaat [van deelname], zelfs als het mijn eigen dochter was, dan zou ik niet blij zijn. Wie zijn de mensen die dit beslissen zonder mijn toestemming? Normaliter wordt de ceremonie thuis gehouden en krijgt haar moeder geschenken; een nieuwe jurk en olie. Nu krijgt ze dit niet. De ouders raken zo geïrriteerd en kunnen dan besluiten haar alsnog te besnijden.

De irritatie, zoals door deze stamoudste verwoord, wordt daadwerkelijk ervaren in het licht van een ervaringsnabij, onderliggend arrangement. Inheemse overgangsrituelen – ook als ze schadelijk zijn in het geval van meisjesbesnijdenis – zijn intieme aangelegenheden en roepen een sterk saamhorigheidsgevoel op. Het idee voor het organiseren van alternatieve overgangsrituelen kan goed en nobel zijn, het eigenlijke effect dat wordt bewerkstelligd kan in sommige gevallen tegengesteld zijn aan dat wat wordt beoogd. Dat betekent niet meteen dat het hele project moet worden gestaakt of niet goed is. Amref Health Africa nodigt leden uit de gemeenschap uit deel te nemen aan haar conferenties en moedigt hen aan dit soort ervaringen te delen, zodat de aanpak aangepast kan worden.

Verder dan het formele

Om grip te krijgen op de gedrag dynamiek en hardnekkige gedragspatronen zoals beoogd, is het aan te bevelen om bewust flexibiliteit in te bouwen in het onderzoek. Met flexibiliteit doel ik op de tijd en aandacht die vrijgemaakt moet worden om informeel en terloops om te gaan met de onderzoekssubjecten in hun eigen natuurlijke omgeving: het ingaan op een uitnodiging voor het drinken van een kopje thee of een flesje frisdrank, het maken van een wandeling of het accepteren van een rondleiding die op het eerste gezicht niks met het onderwerp van onderzoek te maken heeft. Voor het observeren van bestuursvergaderingen zorgde ik dat ik ruim een uur van tevoren aanwezig was en ik verliet het ‘onderzoeksveld’ soms pas een uur nadat de vergadering was afgelopen. Het waren vaak juist deze momenten waarin de deelnemers aan de vergadering hun reflectieve inzichten deelden over wat zij dachten dat er ging gebeuren of wat er zojuist gebeurd was. Op dezelfde manier, wanneer mijn één-op-één interviews met de managementteamleden waren beëindigd, stopte ik de geluidsopname en liet de conversatie een extra 15 à 30 minuten doorgaan. Het waren altijd juist deze off-the-record momenten waarin ik het meeste te weten kwam over wat er nu eigenlijk echt speelde binnen het team. Het is ook aan te raden even tijd en aandacht te geven aan de koffiejuffrouw bijvoorbeeld, die al 20 jaar de vergaderkamers voorbereidt en managementteamleden heeft zien komen en gaan. Wetenschappelijke onderzoekers werken volgens vooraf uitgeschreven protocollen binnen een strak tijdsschema. Ze zouden dit soort cruciale informatiebronnen voor het verkrijgen van inzicht in lokale sociale arrangementen daardoor gemakkelijk over het hoofd kunnen zien.

De flexibiliteit waar ik op doel is voor dit type onderzoek dus ook geen vrijblijvend advies. Hierin in gebreke blijven draagt het risico in zich misleid te worden door de onderzoeksopzet die de onderzoeker zelf – en voor zichzelf – heeft gecreëerd en waarin hij of zij is ingebed. Wat geldt voor onderzoek naar de gedrag dynamiek in de bestuurskamer geldt ook voor onderzoek naar hardnekkige culturele praktijken binnen nomadische gemeenschappen. Ook dan is het aan te bevelen tijd en aandacht te hebben voor zaken die ogenschijnlijk niets of weinig met meisjesbesnijdenis te maken hebben. Leden uit deze gemeenschappen kunnen actief positie nemen tegen meisjesbesnijdenis en tegelijkertijd ook irritatie voelen over wat zij beschouwen als overmatige aandacht van buitenaf voor één

probleem in het licht van een heel scala van urgente problemen: voedselschaarste, onveiligheid en een gebrek aan sociale voorzieningen. Kortom, het vergt meer dan het plannen van interviews en het kiezen van plekken en gebeurtenissen voor participerende observatie. Het vergt aandacht voor het geheel en een flexibele houding van de onderzoeker.

Ook toen de ARP's werden georganiseerd, probeerde ik een paar dagen eerder te arriveren om te kunnen observeren hoe de ARP's werden voorbereid. Als de ARP's waren afgelopen bleef ik altijd nog even in de omgeving rondhangen om te observeren hoe de uitbetaling van de vergoedingen en nabesprekingen eraan toe gingen. Zo observeerde ik een keer dat een dag nadat de karavaan van Amref Health Africa een dorp verliet, een andere organisatie met de naam *World Vision* in hetzelfde dorp met sommige van dezelfde meisjes ook een ARP organiseerde. Een geval van tamelijk inefficiënte coördinatie tussen twee gezondheidsorganisaties met hetzelfde doel. Was ik gelijktijdig met de karavaan van Amref Health Africa vertrokken, had ik dat waarschijnlijk nooit geweten.

Masai inwoners van een kraal vertelden mij dat ik niet de eerste onderzoeker was die hun had bezocht. Ik was wel de eerste die ervoor had gekozen om een paar nachten bij hen in de kraal te verblijven. Ze vertelden me over onderzoekers die de kraal binnenkwamen met vragenlijsten. De onderzoekers weigerden de geitenmelk thee die de Masai hen aanboden, als hun gasten. Toen de onderzoekers klaar waren gingen ze er snel weer vandoor. Ze moesten voor donker terug zijn in de ook bij deze Masai bekende safari lodge waar ze verbleven. De bewoners van de kraal hadden vervolgens nooit meer iets van de onderzoekers of over het onderzoek zelf gehoord. Het maakte deze Masai overigens verder niet veel uit. Ze hadden de onderzoekers namelijk weinig van betekenis gegeven, en dat was heel bewust. De onderzoekers hadden deze Masai laten zien dat ze de Afrikaanse bush een gevaarlijke plek vonden, waar je de thee die wordt aangeboden beter niet kan drinken anders krijg je diarree en waar je op tijd terug moet zijn in je safari lodge anders zou je weleens gekidnapt kunnen worden. Deze anekdote dient om te illustreren dat er bij dit type onderzoek altijd sprake van een wederkerige uitwisseling zou moeten zijn. De onderzochten onderzoeken de onderzoekers net zo veel, of wellicht meer omdat er voor de onderzochten veel meer op het spel staat. Het kan niet zo zijn dat een wetenschappelijke onderzoeker een objectief beeld krijgt van de 'ander' zonder wederkerigheid in de interactie en zonder oprecht iets van zichzelf laten zien. Het onderzoek is altijd wederzijds. Mocht er aan deze stellingname getwijfeld worden, stel dan de volgende retorisch vraag: Zou jij ook maar iets betekenisvol delen over vertrouwelijke, seksuele praktijken met totale vreemden onder dezelfde omstandigheden in jouw eigen gemeenschap?

De ethische en wetenschappelijke toetsingscommissie eist van onderzoekers dat geïnterviewden vooraf een toestemmingsformulier tekenen nadat ze precies op de hoogte zijn gesteld van het hoe en waarom van het onderzoek. Er wordt benadrukt dat deelname aan het onderzoek vrijwillig is, op elk moment zonder gevolgen voor de geïnterviewde gestopt kan worden en de data geanonimiseerd worden. Ik benadrukte daarbij juist ook geïnteresseerd te zijn in perspectieven die wellicht haaks staan op de positie die Amref Health

Africa inneemt. De geïnterviewden moeten hun naam en leeftijd geven en een handtekening zetten op het formulier. Als de geïnterviewde minderjarig is (< 18 jaar) moet de ouder of voogd de handtekening zetten. In mijn geval waren alle formulieren voorzien van een duidelijk zichtbaar Amref Health Africa logo in de rechterbovenhoek van het papier en kostte het mij meestal om en nabij de 10 minuten om alle formaliteiten af te wikkelen alvorens ik kon beginnen met het daadwerkelijke interview. Ondanks alle geruststellende woorden vastgelegd in het onderzoeksinformatieblad, het concrete sociale arrangement dat zo was gecreëerd vertelde mijn deelnemers iets anders. Hun naam, leeftijd en handtekening worden gedocumenteerd op een officieel formulier met het logo erop van een organisatie die nauwe banden onderhoudt met lokale overheden. De overheid heeft mensen uit de gemeenschap beboet of vastgezet omdat ze medeplichtig waren aan het laten besnijden van meisjes. Dus na alle formaliteiten, had ik de lastige taak om weer iets van dat vertrouwen terug te winnen om mensen vrijuit te laten praten. En dat lukte niet altijd, zoals de hiernavolgende anekdote illustreert.

'Making stories'

Eerder op de dag interviewde ik Grace, Bernadette en Charity (pseudoniemen). Het waren jonge Masai meiden van respectievelijk 16, 16 en 17 jaar, klasgenootjes en vriendinnen. Ik had ze eerder gadeslagen op het schoolplein. Het waren eigenlijk hele gewone meiden, precies zoals meiden van die leeftijd op middelbare schoolpleinen in Nederland rondlopen, maar dan zonder de sigaretten en dure gadgets. Eentje van het drietal bezat trouwens wel een smartphone van Chinese makelij. Die gebruikte ze vooral om muziek mee af te spelen via de speaker. De geluidskwaliteit was niet ideaal, maar dat deerden de meiden niet. Muziek is muziek, hoe het ook uit een speaker komt. Een ander meisje was in het bezit van een grote zwarte zonnebril, die de meiden om beurten op zetten om even mee te poseren. Ze waren modern en kleurrijk gekleed. Charity droeg een spijkerbroek. Grace een lange wijde rok met bloemenopdruk. Bernadette een lange wijde zwarte rok. Bernadette en Grace hadden kort haar. Charity had dikke braids met blauwe strengen erin en af en toe een schelpje.

Het interview had plaatsgevonden in een verlaten klaslokaal op het terrein van de school. Normaliter prefereer ik één-op-één interviews, maar gezien hun leeftijd en de gevoeligheid van het gespreksthema, meisjesbesnijdenis, interviewde ik de meiden met zijn drieën tegelijk. Ook liet ik mij vergezellen door mijn tolk, Abigail (pseudoniem). Ik deed vaker een beroep op Abigail als tolk en omdat haar aanwezigheid mijn jongere vrouwelijke respondenten mogelijk geruststelde. Dat laatste was nu de voornaamste reden. De meiden spraken namelijk prima Engels. Abigail coachte mij in de ongeschreven regels van de Masai; wat kan je vragen, wat is het beste moment om iets te vragen en wat is echt taboe. Over het algemeen waren er weinig taboes overigens. De Masai die ik tot nu toe ontmoet had praatten gemakkelijk en vrij. Dit interview verliep veel moeizamer. Ik begon met een paar standaardvragen over leeftijd, gezinssamenstelling, in welke klas ze zaten, of ze weleens spijbelden of lessen moesten missen, omdat ze andere verplichtingen hadden, en over wat ze wisten over meisjesbesnijdenis. Ik begon bij Grace. Ze keek mij niet aan. Dat

deden ze alle drie niet trouwens. Ze zei heel zachtjes: ‘Zestien’. Ik verstond het niet, dus vroeg ik het nog een keer. ‘Zestien’, zei ze, nu nog zachter. Ik verstond het nog steeds niet. Bij alle drie moest ik de informatie eruit trekken en ik kreeg al snel door dat dit een moeizaam gesprek zou gaan worden. Sowieso werd dit geen diepte-interview. Ik stelde de meiden gerust door ze er nogmaals op te wijzen dat deelname geheel vrijwillig is, dat ze geen enkele vraag hoefden te beantwoorden als ze daar geen zin in hadden en dat ze ook mochten stoppen als ze dat zouden willen. Er zou niks voor ze veranderen als ze zouden stoppen. Aan de deelname is geen vergoeding verbonden. Dat wisten ze. Ik ben geen leraar of politieagent. Er is geen goed of fout. Ze gaven aan dat ze nog steeds geïnterviewd wilden worden, ondanks dat alle non-verbale signalen die ik opving mij leken te vertellen dat ze nu echt liever iets anders deden dan deelnemen aan dit gesprek. Net zoals ik thuis weinig geduld heb met mijn eigen puber kinderen, bekreep mij nu ook dat lichte geïrriteerde en gehaaste gevoel. Ik wil informatie en heb weinig tijd voor ambivalent pubergedrag. Tegelijkertijd gaat het natuurlijk juist om deze meiden. Zij lopen risico. Het gaat om hun rechten, om hun toekomst. De oudere mannen, de vroedvrouwen, de activisten, de leraren en de jonge krijgers, die ik al had geïnterviewd, zijn natuurlijk ook belangrijk, maar juist de stem van deze meisjes moet begrepen en gehoord worden. Al had ik niet het gevoel dat ik door de muur die deze meiden optrokken door kon dringen, besloot ik hun bereidheid tot deelname te respecteren door ze nog een paar vragen te stellen. Wat ik kreeg waren sociaal wenselijke en dus voorspelbare antwoorden. Ze wisten de negatieve gevolgen van meisjesbesnijdenis heel precies op te sommen. Geen wonder, dat is er op school en ook tijdens dit event goed ingestampt. Ik kon het ze natuurlijk niet kwalijk nemen. Eigenlijk totaal logisch en inherent aan de setting van zo’n ‘interview’. Mijn eigen kinderen, van ongeveer dezelfde leeftijd, vertellen mij eigenlijk ook nog minder dan niks, en dan gaat het ook nog vaak over minder preciaire onderwerpen. Meisjesbesnijdenis is bij ons thuis geen thema. Ik krijg trouwens ook weleens terug van mijn kinderen, van mijn vrouw en van anderen, die het durven mij ongevraagd van feedback te voorzien, dat ik mensen te indringend aankijk. Voor zover ik me bewust ben van en controle heb over mijn mimiek, probeer ik dus nu niet indringend te kijken. Gewoon om de meisjes niet af te schrikken met mijn te directe blauwogige blik. Maar hoe raar moet het eruit zien, als iemand die van nature indringend kijkt, probeert niet indringend te kijken? Ik weet het niet. Dus ik vroeg ze ook maar gewoon waarom ze zo zachtjes praatten en de hele tijd wegkeken. Abigail, mijn tolk, wilde voor mij antwoorden, maar voor ze de kans kreeg, zei Charity: ‘In onze cultuur hebben we respect voor ouderen. Dit is onze traditie’. Ze sprak duidelijk gearticuleerd en keek me zelfs heel even aan. Ze speelde de spreekwoordelijke cultuurkaart.

‘Oké, mijn laatste vraag aan jullie ...’, ik wilde het interview afsluiten, ‘Ik waardeer jullie deelname enorm. Ik heb jullie allemaal vragen gesteld, dus is het wel zo eerlijk om te vragen of jullie nog vragen aan mij hebben. Vraag maar wat. Maakt niet uit wat. Ik bepaal wel of ik er een antwoord op kan of wil geven’. Het was stil en het bleef stil. Ze lachten wat nerveus. Als ze door de grond konden zakken van ongemakkelijkheid dan deden ze het. Ik wilde ook het liefst zo snel mogelijk een einde breien aan dit interview, eerlijk is eerlijk. Ik probeerde nog wat te grappen, maar kunstmatig humor inzetten als een soort

van aangeleerde gesprekstechniek werkte natuurlijk voor geen meter. Ik kreeg nul komma nul reactie. Opeens vroeg Bernadette, die van de drie het minst gezegd had tijdens het interview: 'Ben je getrouwd?'. Abigail lachte en schudde haar hoofd, zo van, daar gaan we. Ik knikte bevestigend naar Bernadette. Bernadette begon heel gericht door te vragen, bijgestaan door haar *besties*. 'Maar één vrouw, of meerdere?', 'Heb je kinderen dan?', 'Hoe oud ben je eigenlijk?', 'Hoe oud zijn je kinderen, jongens of meisjes?', 'Hoe oud is je zoon?'. Ik antwoordde en vertelde wat niet al te persoonlijke dingen over mijn gezin en mijn leven in Nederland. De drie meiden lachten wat onderling. Ik gaf ze een presentje als dank voor deelname. Enveloppen met stickers. Ze waren er eigenlijk te oud voor. Jonge vrouwen, tussen tafellaken en servet.

Twee uur later

Ik loop richting de keuken en wordt plotseling klemgezet door de drie 'verlegen' meiden die ik eerder gezamenlijk geïnterviewd had. 'We willen dat je bij ons komt zitten', zegt Charity ineens heel vrijpostig. Ze kijkt me recht aan. Nu voel ik me ineens ongemakkelijk en kijk weg. Bernadette valt Charity bij en zegt: 'Het is saai hier. Er is geen muziek. Er is niks te doen hier voor ons'. Grace: 'Ik wil die zoon van jou weleens ontmoeten. Hij is 18 toch? Waar is hij? Is hij met je meegekomen hier naar Kenia? Heb je een foto van hem? Heb je vast wel in je telefoon. Laat eens zien'. De rollen zijn nu omgedraaid. Zij creëren de setting en stellen de vragen. Ze staan met zijn drieën om me heen en ik kan geen kant op. Ik weet me geen raad met de situatie. 'Wij hebben zin om te dansen', zegt Charity, 'Kan jij een beetje dansen?'. Pubers testen grenzen en volgens mij zijn deze meiden dat nu aan het doen. Dit moet stoppen. Het wordt mij allemaal veel te vrijpostig en een beetje professionele distantie lijkt gepast: 'Pardon dames, maar ik was op weg naar de keuken'. Charity doet een stap opzij, zodat ik er langs kan zonder tegen een van de meiden aan te hoeven duwen, en zegt: 'Haha, eet smakelijk, je kan gaan ... maar weet je ... zo vaak ontmoeten we niet iemand uit Amerika ...'. 'Nederland', verbeter ik. Charity vervolgt: '... Ken ik niet. Maar wij zijn gewoon nieuwsgierig. We hebben zo veel vragen. Alstjeb-lieft, kom even zitten en laten we verhalen vertellen. *Let's make stories*'.

Bernadette gebaart me op een muurtje te zitten. Ze veegt het muurtje schoon en gebiedt: 'Sit down'. Ik ga zitten. De meiden hebben, bewust of niet, een situatie van gelijkheid gecreëerd. Iets wat mij eerder eigenlijk niet was gelukt, wat was mislukt gewoon. En dit praat inderdaad gemakkelijker. De drie meiden gaan naast me zitten op een rijtje aan mijn linkerkant. 'Kom op met die foto van je zoon. Ik wil hem zien', zegt Grace. Ik laat hen op mijn telefoon een foto zien van mijn achttienjarige zoon. 'Oh wow, hij is knap. Hij lijkt niet op jou. Hij heeft Afrikaans bloed, zie ik. Perfect, ik wil hem ontmoeten', zegt Grace. De meiden lachen hard. 'Hij lijkt wel op je hoor', zegt Bernadette geruststellend, of complimenteus misschien. Grace geeft haar een por. Ze ritsen de telefoon uit mijn handen om de foto grondiger te bestuderen. Eentje is zelfs zo vrijpostig om ongevraagd door de foto's in mijn telefoon te scrollen: 'Is dat je vrouw? Is dat je dochter? Ze zien er anders uit dan je zoon. Je hebt dus wel meerdere vrouwen'. Het klopt dat mijn zoon uit

een vorige relatie is. Ze vervolgen: ‘Waarom ben je hier eigenlijk?’, ‘Hoe komt het dat jij onderzoek doet naar meisjesbesnijdenis? En waarom hier, zo ver van huis?’, ‘Besnijden jullie jullie meisjes ook waar jij vandaan komt?’, ‘Hou jij van Kenia, vind je het leuk hier?’, ‘Blijf je hier of ga je na je onderzoek meteen weer weg? Als je het echt wilt begrijpen moet je namelijk langer blijven’, ‘Heb je kauwgom?’, ‘Van wat voor muziek hou je?’. De meiden maken me aan het lachen. De snelheid van denken, de onbevangenheid en humor, zo anders dan een paar uur eerder toen ze zich nog verscholen achter cultuur.

Een andere kijk op seksuele en reproductieve gezondheid en rechten:

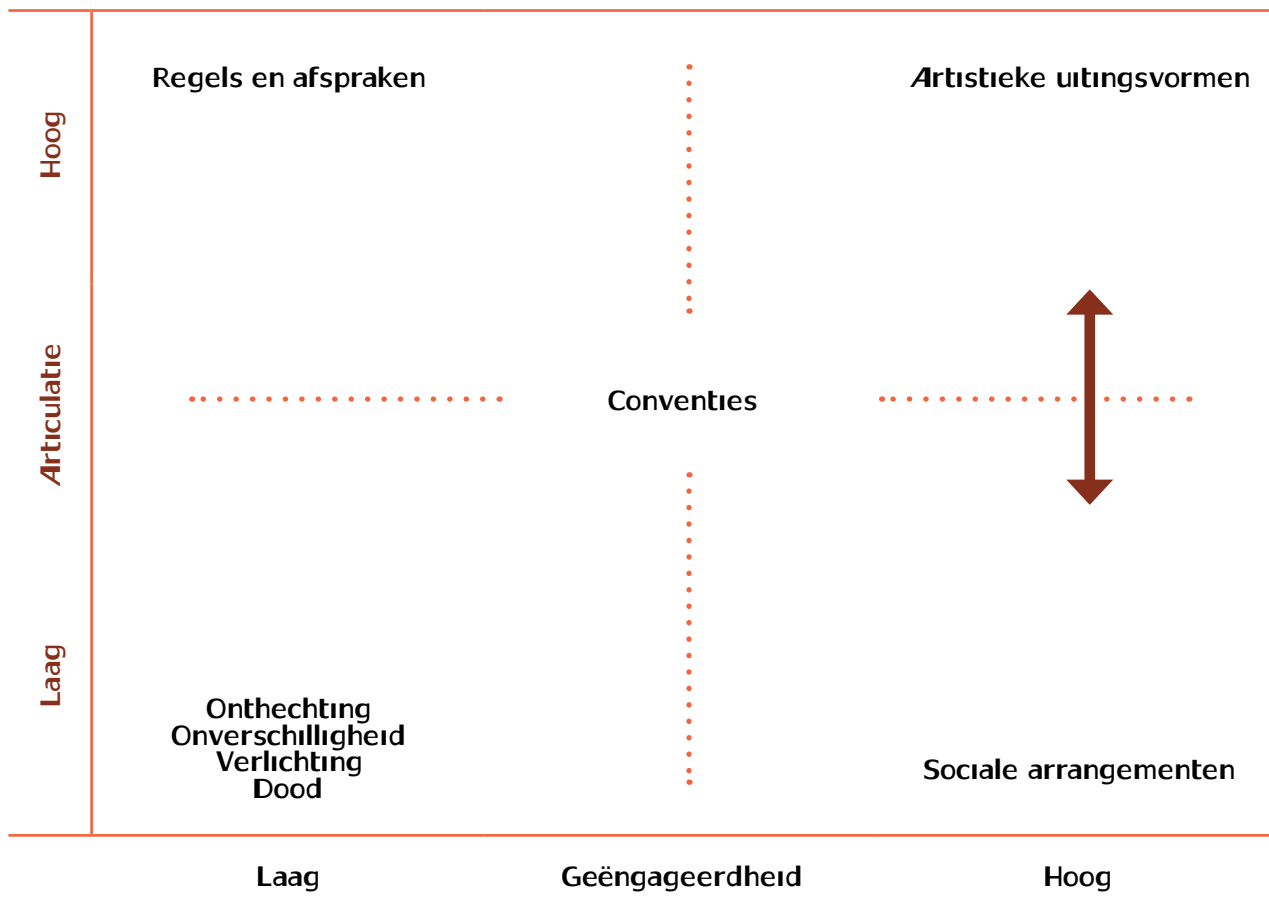
De vormgeving aan liefde en intimiteit

In navolging van andere onderzoekers en experts op het gebied van meisjesbesnijdenis (Boyden, 2012; Gruenbaum, 2005; Shell-Duncan, 2001) wordt er een oproep gedaan tot een meer holistische benadering van verandering. Om mensen aan te moedigen met deze cultureel ingebedde praktijk te stoppen, moet er rekening worden gehouden met wat deze praktijk betekent voor de mensen zelf. De meer specifieke manier van kijken naar culturele praktijken toegepast op het thema meisjesbesnijdenis is toegelicht in de korte paper gepubliceerd in *Sexual and Reproductive Health Matters* en opgenomen in Hoofdstuk 7. In het artikel dat is gepubliceerd in *Culture, Health & Sexuality* en opgenomen in Hoofdstuk 8 wordt uiteengezet waarom eenzijdige veranderbenaderingen niet werken. Er wordt een integraal raamwerk gepresenteerd van de verschillende, en soms tegengestelde posities die mensen in en rondom Masai en Samburu gemeenschappen ten opzichte van meisjesbesnijdenis in kunnen nemen. En dat gaat veel verder dan het formuleren van wettelijke verbodsbepalingen en maken van gezondheidsoverwegingen. Het wordt aanbevolen ook aan te grijpen op aspecten specifiek aan de nomadische levensstijl van de Masai en Samburu (zie centrale illustratie van Deel Twee). De voortgang moet nauwgezet worden gemonitord en de omgeving moet worden gescand op mogelijk onvoorziene bijeffecten van de geïmplementeerde interventies. De punten van zorg en ontwikkelpunten zijn uiteengezet in het artikel gepubliceerd in *The Pan African Medical Journal* en opgenomen Hoofdstuk 9.

Een rode draad van deze dissertatie is dat specifiek wanneer het gaat om seksuele gezondheid veel zaken onbesproken blijven, vooral wanneer het gaat om hoe seksualiteit wordt ervaren. Het zou kunnen dat dit te maken heeft met culturele taboes, gepaste etiquette en omdat het gewoonweg een privézaak is en niemand wat aangaat. Het kan allemaal waar zijn, maar er is nog iets anders aan de hand. In sommige gevallen ontbreekt het ons aan de vaardigheden en de juiste taal om over seksuele ervaring in gesprek te gaan. Dat betekent niet dat er nooit over seks wordt gesproken. Het is voor velen juist een favoriet gespreksonderwerp. Maar vaak wordt er vooral grappend, opschepperig of grof over gesproken aan de ene kant, of juist afstandelijke en klinisch aan de andere kant, als in gepraat over cellen, virussen, contraceptie, seksueel overdraagbare aandoeningen en Latijnse benamingen voor de genitaliën. Er zijn uitzonderingen natuurlijk, maar het lijkt alsof er vaak wordt bewogen op deze extremen. Praten over seksuele ervaring met kinderen, ouders, studenten, leraren en zelfs gelijken is soms erg moeilijk. Het voelt zo ongemakke-

lijk en risicovol dat er teruggevallen wordt op de standaardmodus van steriele taal, flauwe grappen of nerveus weglachen. Het ontbreekt eigenlijk aan een discours van verlangen (terminologie geleend van: Fine, 1988; Fine & McClelland, 2006). En dit gebrek vormde een uitdaging in verschillende fasen van dit onderzoek, omdat een cultuurpsychologische studie naar modificatie of mutilatie van de vrouwelijke genitaliën niet losgekoppeld kan worden van de seksuele ervaring. Meisjesbesnijdenis heeft alles van doen met seksuele ervaring. Uiteraard is participerende observatie ethisch en moreel gezien niet wenselijk, dus beperkt het onderzoek zich vanzelfsprekend tot ‘gepraat over’ seksuele ervaring. En dat is een flinke beperking, omdat als het discours van verlangen uit de eigen cultuur al in gebreke blijft, hoe verhoudt het zich dan tot dat uit een andere cultuur? Hoe kan de onderzoeker ooit iets zinnigs concluderen over de seksuele ervaring, zelfs als de geïnterviewde bereid is het onderwerp aan te snijden?

Tot mijn verrassing, waren veel van mijn geïnterviewden openhartig en kundig in het praten over hun seksuele ervaringen, en zelfs over hun seksuele transgressies. Dat was vooral het geval tijdens de vele informele gesprekken die hebben plaatsgevonden. Het was in de halfafgemaakte, niet-opgeschoonde verhalen, wedervragen en grappen zonder clou dat iets over de seksuele ervaring werd onthuld. Dit laatste is veelbetekenend, omdat dat vaak veel minder het geval was op basis van analyses op de transcripten van de formeel afgenomen, opgenomen interviews. Dit was ook de reden voor mijn aanpassing van het originele cultuurpsychologische frame door de dimensies articulatie en geëngageerdheid te scheiden op twee loodrechte assen, zoals weergegeven in Hoofdstuk 3 en Figuur 1 hieronder. Een idee van de onderliggende sociale arrangementen kan verkregen worden via artistiek uitingsvormen, weergegeven met een bruine pijl. Binnen dit frame kunnen terloopse opmerkingen en grappen, bijvoorbeeld, maar ook het vertellen van korte anekdotes, dansen, toneelspelen, sporten en feesten opgevat worden als artistieke uitingsvormen.

Figuur 1. Articulatie en geëngageerdheid

De terloops gedeelde ervaringen die refereren aan de vormgeving van liefdesrelaties waren zo duidelijk verbonden met de kwestie van meisjesbesnijdenis, dat deze ook zijn opgenomen in de centrale illustratie van Deel Twee. Eerst noemde ik het – ietwat ongelukkig gekozen – een ‘romantisch discours’. Na toetsing bij verschillende Masai en Samburu deelnemers aan het onderzoek en een plenaire feedbacksessie in juni van 2017, noemde ik het een ‘discours over liefde en intimiteit’, zoals het ook is weergegeven in het artikel gepubliceerd in *Culture, Health & Sexuality*, opgenomen in Hoofdstuk 8. Dit had te maken met het feit dat de praktijk van meisjesbesnijdenis implicaties heeft voor of verbonden is met de vormgeving van meerdere vormen van liefde naast echtelijke en romantische, zoals ouderlijke, vriendschappelijke en liefde voor de gemeenschap als geheel.

Ik ben me bewust dat het bovenstaande nog allemaal wat abstract aandoet en daarom zal ik het hier toelichten met een voorbeeld. Binnen een traditioneel Masai arrangement hebben meisjes en vrouwen manieren gevonden om hun behoefte aan liefde en intimiteit te bevredigen. Voor hun besnijdenis genoten ze nog een bepaalde mate van vrijheid in de keuze van vriendjes. Wanneer de jonge morans – krijgers die zelf ook overgangsriten ondergaan – naar het dorp kwamen, werden de onbesneden meisjes aangemoedigd door hun ouders om met deze jongens te spelen, te dansen en in sommige gevallen seksuele omgang te hebben. Voor lezers van dit manuscript die onbekend zijn met dit arrangement is dat wellicht bevreemdend en moeilijk te begrijpen, maar een aantal van mijn oudere

vrouwelijke geïnterviewden van Masai origine blikten met weemoed terug op deze fase van hun leven. Een oudere dame, laten we haar Mary noemen, vertelde over de drie vriendjes die ze er vroeger tegelijkertijd op na hield. Dit was voordat ze besneden werd dus. Ze omschreef ze alle drie als lief en beschermend. Ze brachten haar kleine presentjes. Ze voelde zich bijzonder, bemind en geliefd. Ze hield van alle drie deze jongens, maar ze had een favoriet. Alles veranderde toen Mary's vader besloot dat de tijd rijp was voor haar besnijdenis. Haar vader had voorbereidingen getroffen voor de ceremonie en verbood haar vanaf dat moment nog contact te hebben met haar vriendjes. Voor de prijs van een bepaald aantal koeien had hij haar uitgehuwelijkt aan een oudere man. Deze bruidegom had de leeftijd van haar vader en was ook getrouwd met twee andere vrouwen. Dit is niet ongebruikelijk. Wanneer een jonge man genoeg koeien bezit kan hij met de vader van zijn potentiële bruid onderhandelen over de bruidsschat. Een voorwaarde is dat de bruid besneden is. Als dit zijn eerste vrouw is zal het leeftijdsverschil meestal nog beperkt zijn, maar naarmate een man fortuinlijk genoeg is om onderhandelingen te voeren over een tweede, derde of vierde bruid is hij meestal al wat ouder. De potentiële bruiden die pas besneden zijn, zijn nog steeds van dezelfde leeftijdsgroep, zeer ruim genomen ergens tussen de 12 en 18 jaar. Een stamoudste die getrouwd was met 5 vrouwen vertelde mij dat zijn jongste vrouw als een dochter voor hem was, ook in de manier waarop hij haar bejegende.

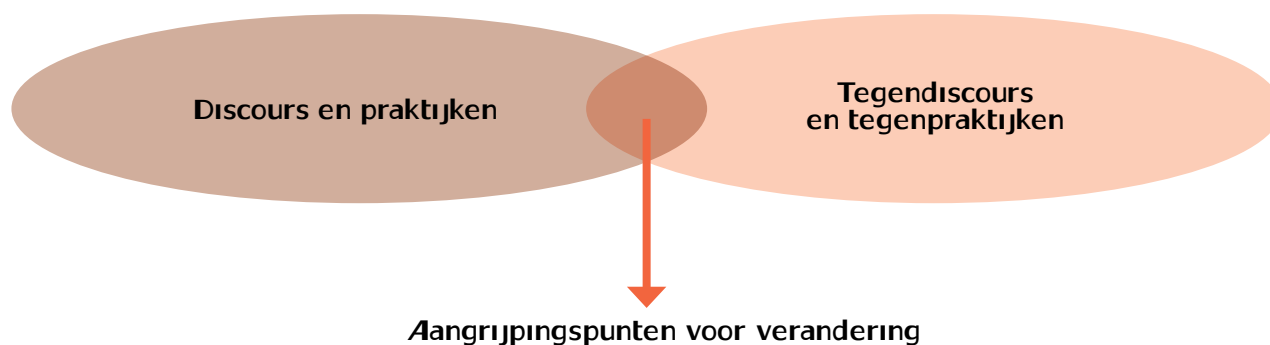
Mary herinnerde de periode na haar besnijdenis als een extreem moeilijke periode. Ze vertelde dat ze zich niet zo veel meer herinnerde van haar besnijdenis zelf, maar wel dat ze zich in die periode heel verdrietig had gevoeld, omdat ze geen contact meer mocht hebben met haar vriendjes. Ze was intiem met haar man, maar het voelde niet hetzelfde. Het waren geen fijne ervaringen. Het voelde meer als het vervullen van de huwelijkse plicht. De andere vrouwen waren in het begin niet verwelkomend geweest naar haar toe, alhoewel dat uiteindelijk veranderde toen ze meer onderdeel werd van de familie. Haar man zorgde voor de kinderen, zoals hij dat ook deed voor de kinderen van zijn andere vrouwen. Mary refereerde aan hem als een goed mens. Maar haar favoriete vriendje van vroeger was ze nooit vergeten. Ze hadden nog wel eens contact als haar man een paar weken weg was om het vee elders te laten grazen. Uiteraard gebeurde dit stiekem. Als het uit zou komen, zou ze het risico lopen op een publieke afranseling. Zo gaat dat immers volgens de cultuur. Of toch niet? Aan het einde van ons gesprek vertelde ze terloops iets opmerkelijks. Haar veel oudere man was een geruime tijd impotent. Hij, zij en de andere vrouwen wisten allemaal dat hij geen kinderen meer kon krijgen. Mary raakte evengoed zwanger. Niemand sprak erover, ook haar man niet. Dit soort verhalen, als deze van Mary, staan niet op zichzelf. Daarmee wil dat uiteraard niet zeggen dat deze vrouwen overspelig zijn of iets dergelijks, juist niet. Dat soort woorden hebben een negatieve connotatie en doen geen recht aan de manier waarop Mary, bijvoorbeeld, vorm probeert te geven aan haar liefdesleven. Binnen een sociaal arrangement waar mannen worden aangemoedigd dynastieën te stichten door met zoveel mogelijk vrouwen te trouwen, is het te verwachten dat vrouwen ook manieren zullen hebben gevonden om aan hun eigen behoeften te voldoen. Dat kan door het stiekem ondermijnen van de patriarchale orde, maar ook door die orde openlijk uit te

dagen wanneer vrouwen zich daarin gesterkt voelen. Wat in elk geval duidelijk wordt door het delen van dit soort verhalen is dat de praktijk van meisjesbesnijdenis als maatregel om seksueel verlangen bij vrouwen te reduceren niet erg effectief is. Zelfs deze onomkeerbare procedure aan de vrouwelijke genitaliën en het feit dat vrouwen onmiskienbaar in een cultureel arrest worden gehouden, betekenen nog niet dat vrouwen deze onderdrukking passief ondergaan. De lokale mythe dat vrouwen besneden moeten worden, omdat ze anders “ ’s nachts als prostituees het dorp uit rennen op zoek naar seks” wordt door dit soort verhalen ontkracht. Het gaat om veel meer dan dat. De behoefte aan liefde en intimiteit kan niet weggesneden worden. Al bestaat er geen perfect voorbeeld van hoe het moet, de sleutel tot verandering ligt in het op een andere manier vormgeven aan liefdesrelaties. En dat is geen puur mentale of cognitieve exercitie in het heroverwegen of herformuleren van gedragscodes, maar vergt in de eerste plaats oefening in alternatieve affectieve praktijken binnen de gemeenschap. Op deze manier – en echt alleen op deze manier – kan verandering werkelijk ingebed raken. Zoals gezegd: “People do not experience their circumstances and other people’s part in it in a bodiless and abstract way” (Voestermans & Verheggen, 2013, p. 90). Mary, bijvoorbeeld, doorleeft haar liefdesleven affectief en met haar lichaam. Haar gedrag – of het gedrag van wie dan ook – wordt niet bepaald door een geprioriteerde shortlist van opgelegde normen, geïnternaliseerde waarden of innerlijke attitudes.

Dit vormt ook de onderbouwing van waarom ik denk dat op nieuwe manieren vormgeven aan intieme relaties een fundamenteel aspect zou moeten zijn van werken aan een duurzame oplossing voor meisjes die bloot staan aan het risico om besneden te worden, maar ook – heel belangrijk en vaak vergeten – voor vrouwen die al besneden zijn. Het is een boude stellingname en een anonieme reviewer van het journal *Sexual and Reproductive Health Matters* vroeg zich daarom terecht af wie het mandaat heeft om zoiets in gang te zetten. In een latere versie van dat artikel benadrukte ik dat zoiets niet geïnitieerd zou moeten worden door een buitenstaander of gebaseerd moet zijn op een geïmporteerde set aan waarden, of het nu gaat om monogamie of een ‘westerse’ interpretatie van gendergelijkheid. Maar al kunnen dit soort veranderingen dus niet van buitenaf worden opgelegd, de sleutel tot duurzame verandering ligt evengoed in die herijking van voorkeuren, emoties, gevoelens en smaak in de vormgeving aan liefdesrelaties. Dit soort verandering vergt oefening en training, zoals ook het appreciëren van goede wijn geleerd wordt in een gemeenschap van fijnproevers net zolang totdat het automatisch gaat. Vrouwen die zich gesterkt voelen vanuit de gemeenschap kunnen het voortouw nemen. Buitenstaanders kunnen slechts faciliterend optreden. Verder is het belangrijk niet enkel oudere mannen en stamoudsten aan te wijzen als de geprivilegieerde elite die de vrouwen in een cultureel arrest houden. Dat is te makkelijk. Er zijn anderen die gebaat zijn bij het instandhouden van de status quo. Echter, uit de verschillende verhalen blijkt dat wanneer meisjes en vrouwen gesteund vanuit de gemeenschap, overheid en gezondheidsorganisaties, zich gericht inzetten om samen met hun jongens en mannen te werken aan verandering, de impact enorm kan zijn. Dit is dus tevens een dringende oproep voor een grotere betrokkenheid van jongens en mannen rondom het thema seksuele en reproductieve gezondheid en rechten.

Lichaam en discours: Beperkingen en struikelblokken

Discoursanalyse is toegepast om inzicht te verkrijgen in hardnekkige praktijken, afwijkende patronen in relatie tot de formele orde, impliciete betekenissen en de dynamiek van verandering in de overlappende gebieden tussen discours en tegendiscours, en onderliggende praktijken, zoals weergegeven in de centrale illustratie van Deel Twee, en illustratief in Figuur 2 hieronder.

Figuur 2. Mogelijkheden voor verandering in overlappende gebieden

Het voorbeeld uit de vorige paragraaf van hoe Mary vormgeeft aan haar liefdesleven illustreert echter hoe moeilijk het is om juist de meer affectieve praktijken inzichtelijk te maken. Dit soort praktijken en sociale arrangementen kunnen niet inzichtelijk worden gemaakt aan de hand van discoursanalyse alleen, omdat ze onder het talige domein van gedragsafstemming van de derde orde liggen. Daarom was participerende observatie en het voeren van informele gesprekken altijd een belangrijk onderdeel van de onderzoeksopzet. Zou de focus enkel liggen op discursieve methoden, zouden sommige patronen op basis van onderliggende arrangementen die niet talige gearticuleerd en gestructureerd zijn makkelijk gemist kunnen worden. De cirkels in Figuur 2 en de centrale illustratie van Deel Twee vertegenwoordigen dus discourses *en* onderliggende praktijken, en zijn gebaseerd op de accounts, verhalen en ervaringen van de deelnemers aan het onderzoek (er zijn enkele aanpassingen gemaakt ten opzichte van de figuur uit Hoofdstuk 8). Met inachtneming van het bestaan van affectief vormgegeven praktijken zonder dat er discours aan te pas komt – en daarmee de beperking van wat discoursanalyse bloot kan leggen, konden de resultaten van de analyse als zodanig gekoppeld worden aan sociale arrangementen. De gebruikte concepten stammen van verschillende psychologisch paradigma's: cultuurpsychologie, discursieve psychologie en Foucaultiaanse discoursanalyse. Wat deze benaderingen duidelijk gemeen hebben is dat ze niet uit gaan van interne, stabiele predisposities of het bestaan van een universele geest die geëxtrapoleerd kan worden uit statistische gemiddelden. Ik was daarom verbaasd dat mijn onderzoek, ondanks het feit dat ik daarmee positie inneem ten opzichte van traditioneel attitudeonderzoek en sociale normbenaderingen, recent geciteerd werd in een artikel getiteld *Female Genital Cutting and Deinfibulation: Applying the Theory of Planned Behavior to Research and Practice* op de hiernavolgende wijze:

Hoewel onderzoek nog niet heeft gekeken naar attitudes, gepercipieerde normen en ingeschatte beheersing van gedrag met betrekking tot desinfibulatie, bestaat er onderzoek dat overtuigingen heeft onderzocht die zouden kunnen bijdragen aan het beëindigen van de praktijk van FGC. Graamans et al. (2019) voerden bijvoorbeeld onderzoek uit onder de Masai en Samburu gemeenschappen in Kenia en observeerden vier beweegredenen om de praktijk van FGC te bestrijden: religieuze gronden (bijv. FGC is tegen de wil van God); medische redenen (bijv. FGC vormt een gezondheidsrisico); modernistische redenen (bijv. FGC is een schending van de mensenrechten); en liefde en intimiteit (bijv. FGC belemmert het vermogen om plezier te beleven). Deze beweegredenen kunnen worden gebruikt om vragen te formuleren om de attitudes ten opzichte van desinfibulatie onder vrouwen die type III FGC hebben ondergaan nader te onderzoeken. Het is waarschijnlijk dat het focussen op een verscheidenheid aan attitudes nuttigere informatie oplevert voor de ontwikkeling van interventieprogramma's dan alleen het focussen op gezondheidscomplicaties. (Vertaald uit het Engels: Brady, Connor, Chaisson, Mohamed & Robinson, 2019, p. 10)

Het is goed om te zien dat mijn onderzoek aandacht krijgt, vooral van onderzoekers die op zoek zijn naar oplossingen voor de meisjes om wie het gaat. Minder enthousiast ben ik over het feit dat mijn onderzoek hier wordt gepositioneerd als een opmaat tot meer attitudeonderzoek binnen de theorie van gepland gedrag (e.g., Ajzen, 1991). Door mijn onderzoek te parafraseren als een onderzoek naar 'overtuigingen' gaan de auteurs voorbij aan het feit dat wat zij 'overtuigingen' noemen in het onderzoek zelf discursieve constructies van meisjesbesnijdenis zijn. En dat was slechts de eerste stap van de analyse, zoals uiteengezet in Hoofdstuk 2 en ook in het artikel waarnaar wordt verwezen – opgenomen in Hoofdstuk 8. Het doel van deze analyse is om uiteindelijk de onderliggende praktijken en hun ervaringsdimensies te ontrafelen. Het platslaan van mijn onderzoek door het samen te vatten aan de hand van een shortlist met 'overtuigingen' staat dan ook haaks op het doel wat ik voor ogen heb: het wegpellen van cognitieve lagen en het terugbrengen van de ervaringsnabije dimensie in onderzoek naar de vormgeving aan gedrag. Nu moet ik toegeven dat het adopteren van een discoursanalytisch jargon mogelijk heeft bijgedragen aan het hierboven beschreven misverstand. Ondanks alle nuances die zijn gemaakt – en zeker in dit proefschrift, zou het woord 'discours' lezers uit kunnen lokken te denken in termen van argumentatieve structuur en vertoog, en dus ook om te denken in termen van 'overtuigingen'. In evaluerende gesprekken met andere cultuurpsychologen kwam de geschiktheid van het woord 'discours' ter discussie te staan voor het duiden van sommige onderliggende praktijken en de ervaringsdimensies daarvan, vooral als het gaat om de onnadrukkelijke vormgeving aan liefde en intimiteit. Het nut van de toepassing van discoursanalytische methoden stond niet ter discussie, maar het gebruik van discoursanalytische termen binnen een cultuurpsychologisch kader kan soms wel voor verwarring zorgen. Zoals uitgelegd in Hoofdstuk 2, wordt binnen de discursieve psychologie discours opgevat als vertoog dat opportunistisch ingezet kan worden ten

behoefte van uiteenlopende doelen, zoals legitimeren, beschuldigen, vrijpleiten of verhullen (e.g., Potter & Wetherell, 1987). Discours kan ook worden opgevat als een onnadrukkelijke orde die min of meer top-down ingesteld kan worden door een geprivilegieerde groep of een elite met het doel om mensen op hun plek te houden (e.g., Foucault, 1978; Rose, 1999). Mijn conceptualisering is breder. Discours wordt hier opgevat als een repertoire van – al dan niet discursieve – praktijken, die mensen meer of minder dicht op de huid liggen, dus ook beminnen, verleiden, vreemdgaan, spel en vermaak, enzovoorts. Het gaat hier ook om continue transgressies van degenen die in een cultureel arrest worden gehouden door een geprivilegieerde groep of elite – een elite van vaak maar niet altijd de stamoudsten. Die continue transgressies maken de oppressie dragelijk. Inherent aan deze conceptualisering is dat je hier niet over praat, in elk geval niet openlijk. Het gaat om de lichamelijk direct voelbare, doorleefde ervaring en, zoals gezegd, niet alleen om een shortlist van ‘overtuigingen’.

Verandermanagement en cultuur

Dit boek begon met de studie naar de gedrag dynamiek binnen het topmanagementteam van een grote zorginstelling gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Management en Organisatie* – opgenomen in Hoofdstuk 4 – en een casestudie naar weerstand tegen verandering onder medische professionals in een academisch ziekenhuis onlangs geaccepteerd voor publicatie in het *Journal of Organizational Change Management* – opgenomen in Hoofdstuk 5. Deze studies vormden de opmaat voor een studie met implicaties die verder reiken dan management boards en organisaties in het algemeen. Ik ben de leden van de vakgroep Verandermanagement van de School of Business and Economics aan de Vrije Universiteit Amsterdam eeuwig dankbaar dat zij dit onderzoek mogelijk hebben gemaakt. Niet alleen dat, ik hoop op mijn beurt dat dit proefschrift bijdraagt aan het oprekken van de relevantie van deze discipline met betrekking tot bredere maatschappelijke thema's. De centrale illustratie van Deel Een van dit manuscript is een raamwerk dat gebruikt kan worden om na te denken over verandering van issues die vaak worden geduid in termen van cultuur en cultuurverandering. Ik hoop dat ik mijn lezers genoeg heb overtuigd om heel voorzichtig en een beetje sceptisch te zijn wanneer de term cultuur wordt gebezigd. Aan onze faculteit leren we onze studenten om weg te blijven van verandering als er geen heldere rationale is voor verandering (ten Have, 2011). Het adagium luidt: “Idealiter zou de nulhypothese bij een verandertraject moeten luiden dat veranderen niet nodig is. Daarmee wordt de bewijslast gelegd bij degenen die moeten veranderen. Dat vereist automatisch een gedegen analyse van het waarom van de verandering” (Van Witteloostuijn in: ten Have & ten Have, 2004, p. 3). En dit moet natuurlijk zeker ook gelden voor diegenen die oproepen tot cultuurverandering. Het verdient de aanbeveling te beginnen met een discursief psychologische analyse van de manier waarop de notie wordt ingezet en wat dat zou kunnen betekenen, voordat er überhaupt besloten wordt over te gaan tot het belasten van medewerkers met een culture audit of een cultuurveranderprogramma. De kant van de bestuurder en manager moet ook worden belicht. Toezichthouders houden hen expliciet verantwoordelijk voor *de* cultuur van hun organisaties (e.g., Monitoring Committee Corporate Governance Code, 2016), terwijl cultuur in de onderliggende notities verkeerd wordt uitgelegd als iets dat kan

worden 'geïmplementeerd' of veranderd kan worden door gedrag te kiezen uit een cabinet van gewenste gedragingen (Graamans, ten Have & ten Have, 2016a, 2016b). Zo nodig meng ik me in de toekomst weer in het publieke debat om toezichthouders te wijzen op de onmogelijkheid hiervan.

Er zijn natuurlijk allerlei redenen te bedenken om de notie cultuur expres vaag en algemeen te houden. Veranderaars, managers en consultants kiezen er soms bewust voor bepaalde zaken geen aandacht te geven. De zwarte doos, die we menen te moeten openen, kan Pandora's doos blijken. Cultuur als containerbegrip kan discursief ingezet worden als stoplap. En dat kan gelegen komen. Aan de andere kant hebben sommige veranderaars, managers en consultants misschien al wel een gezonde afkeer ontwikkeld van dat wat de organisatiecultuurmarkt te bieden heeft. En dan kan het zomaar lijken dat de focus leggen op de 'harde kant' of eenzijdig op structuurverandering de meest veilige, integere en rationele manier van werken is. Het lijkt in ieder geval beter dan (publiek) geld uitgeven aan de zogenoemde 'cultuurgieren' (term geleend van: Scott-Morgan, 1994), die de goedgelovige manager als prooi op het oog hebben. Op een minder sceptische noot, de notie cultuur wordt ook ingezet om gedrag van mensen in groepen te duiden, dat wellicht nog niet geheel begrepen wordt, maar waarvan wel duidelijk gevoeld wordt dat het belangrijk is. En dan rijst de vraag hoe verder. In dit proefschrift wordt er vanaf het begin expliciet vanuit gegaan dat mensen in eerste instantie expressieve wezens zijn en belichaamd zijn. Het expressieve lichaam is het lichaam dat iemand is en betekenissen draagt die verder reiken dan het biologische lichaam dat we hebben. De manieren waarop expressieve, belichaamde wezens gedrag op elkaar afstemmen laat zich niet reduceren door een beroep te doen op een fictieve homo economicus, een cognitief raamwerk, een attitude, een typologie of een sociale norm. Onze emoties, gevoelens, voorkeuren en smaak zijn echt voelbaar en intrinsiek sociaal, en kunnen niet losgekoppeld worden van de manieren waarop we in het echt beslissingen nemen en handelen. Wanneer je iemand achteraf bevraagt waarom hij of zij dit of dat heeft besloten of gedaan, kan de keuze of het gedrag op allerlei manieren discursief gelegitimeerd worden, maar de bijbehorende emoties en gevoelens die automatisch worden getriggerd laten zien of iets echt is. Het goede nieuws is dat de onderzoeken uit dit proefschrift illustreren dat er manieren zijn om meer inzicht te krijgen in hoe expressieve, belichaamde wezens gedrag op elkaar afstemmen in hun eigen gecultiveerde omgeving, ofwel een sociaal arrangement, met betrekking tot een aantal maatschappelijk relevante thema's. Ik meen dat dit is waar leiders, managers en bestuurders die heil zoeken in de notie cultuur ook werkelijk naar op zoek zijn.

Exit culture

In 2005 schreef een van mijn mentoren Theo Verheggen zijn dissertatie met de titel *Culture Alt Delete: On the Misperception of Culture in Psychology*. Het lijkt er erg op dat veel van de mispercepties die hij constateerde ook voorkomen in de managementliteratuur en de managementpraktijk, en in zekere mate ook in het veld van volksgezondheid. Cultuur *doet* van alles, wordt *gedeeld* en *geïnternaliseerd*. Toch blijft het onduidelijk hoe cultuur dan iets doet, hoe cultuur dan wordt gedeeld en hoe cultuur dan geïnternaliseerd

kan worden (Verheggen & Baerveldt, 2007). Maar op het moment dat men doorkrijgt dat veel van wat geschreven staat over cultuur gebaseerd is op een epistemologische fout, of een *Culture of the Gaps*, beginnen de problemen pas. Dat is niet alleen omdat er wordt getornd aan verdienmodellen en stokpaardjes, maar vooral omdat er nog steeds wel echte problemen bestaan die in het hedendaagse managementdiscours en discours over volksgezondheid geduid worden in termen van cultuur; en in toenemende mate in termen van sociale normen. Ik ben dankbaar voor Verheggen's bijdrage aan de psychologie en voor het wijzen op belangrijke denkfouten. Ik onderschrijf die analyse. Echter, ik kan mij niet veroorloven om te hard te duwen tegen het bestaan van een notie die al te diep is ingebed en niet meer verdwijnt. Ik zou de kans verliezen om nuttige dingen te doen, zoals het meedenken over en bijdragen aan duurzame oplossingen voor echte problemen. Ik licht dit dilemma wederom toe met een voorbeeld. Een behulpzame en gerespecteerde reviewer van de ethische en wetenschappelijke toetsingscommissie voor het onderzoek naar meisjesbesnijdenis en ARP's verzocht mij om mijn onderzoeksvoorstel te herschrijven – minor revisions required – op de volgende manier:

Cultuur is de manier van leven van mensen en hun gedeelde overtuigingen, waarden en gedragingen, zodat ze in staat worden gesteld hun wereld het hoofd te bieden en met elkaar om te gaan. FGM/C is een manier van leven binnen de Masai en een die zeer gevoelig is wanneer het op de verkeerde manier wordt benaderd. Door de term cultuur af te wijzen, benadert het protocol het onderwerp meteen vanuit een negatief perspectief en dit is één van de redenen waarom FGM/C niet is uitgeroeid, vanwege de manier waarop het benaderd wordt door diegenen die het zelf niet praktiseren ... daarom is het aan te bevelen ARP te benaderen vanuit het cultuur /gemeenschapsperspectief. Pas dit alstublieft aan in het aangepaste onderzoeksprotocol. (Vertaald uit het Engels, ESRC-P277/2016)

Het moge duidelijk zijn dat de reviewer en ik van mening verschillen over een geschikte werkdefinitie van cultuur en de bruikbaarheid van het construct als geheel. Maar tegelijkertijd zijn we het eens over zo ongeveer al het andere; meisjesbesnijdenis moet stoppen en de manier waarop mensen er in de gemeenschap zelf betekenis aan geven moet in acht worden genomen. Voor mij was het in dit geval dus constructiever om de focus expliciet te leggen op die dingen waar we het over eens zijn en niet te verzanden in een debat over epistemologie. Dit debat laten voor wat het is, kon door meer de nadruk te leggen op wat ik zelf in het veld wilde doen. Ik hoefde de notie dus eigenlijk niet af te wijzen. Die lag namelijk al besloten in wat ik wel doe. Ik moest aantonen dat er alternatieve manieren zijn – beter, echter en preciezer – om schadelijke praktijken, groeotypische gedragingen en hardnekkige patronen beter te begrijpen en te veranderen. Dit is wat ik geprobeerd heb in dit proefschrift en zal blijven proberen in de toekomst. En ik hoop dat anderen mij hierin willen vergezellen.

Literatuur

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Baerveldt, C. (1998). *Culture and the consensual coordination of actions* [Doctoral dissertation]. Nijmegen, NL: University of Nijmegen.
- Bicchieri, C. (2005). *The Grammar of society: Nature and dynamics of social norms*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Boyden, J. (2012). Why are current efforts to eliminate female circumcision in Ethiopia misplaced? *Culture, Health & Sexuality*, 14(10), 1111-1123.
- Brady, S. S., Connor, J. J., Chaisson, N., Mohamed, F. S., & Robinson, B. E. (2019). Female genital cutting and deinfibulation: Applying the theory of planned behavior to research and practice. *Archives of Sexual Behavior*, 1-15. [Epub]
- Clegg, J. W. (2009). *The observation of human systems: Lessons from the history of anti-reductionistic empirical psychology*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Cislaghi, B., & Heise, L. (2018). Theory and practice of social norms interventions: Eight common pitfalls. *Globalization and Health*, 14(83), 1-10.
- Efferson, C., Vogt, S., Elhadi, A., Ahmed, H. E. F., & Fehr, E. (2015). Female genital cutting is not a social coordination norm. *Science*, 349(6255), 1446-1447.
- Fine, M. (1988). Sexuality, schooling, and adolescent females: The missing discourse of desire. *Harvard Educational Review*, 58(1), 29-54.
- Fine, M., & McClelland, S. (2006). Sexuality education and desire: Still missing after all these years. *Harvard Educational Review*, 76(3), 297-338.
- Graamans, E., ten Have, W., & ten Have, S. (2016a, March 10). Cultuur van organisatie doet niets, mens doet ertoe: Corporate Governance Code beter baseren op wat mensen individueel en in groepsverband werkelijk drijft. *Het Financieele Dagblad*, pp. 11.
- Graamans, E., ten Have, W., & ten Have, S. (2016b). *Een cultuur doet niets!* Monitoring Committee Corporate Governance Code [Website]. Retrieved from <https://www.mccg.nl/download/?id=3585&download=1>
- Greenwood, J. D. (1994). *Realism, identity and emotion: Reclaiming social psychology*. London, UK: Thousand Oaks.
- Gruenbaum, E. (2005). Socio-cultural dynamics of female genital cutting: Research findings, gaps, and directions. *Culture, Health & Sexuality*, 7(5), 429-441.
- Hughes, L. (2018). Alternative Rites of Passage: Faith, rights, and performance in FGM/C abandonment campaigns in Kenya. *African Studies*, 77(2), 274-292.
- Huse, M. (2005). Accountability and creating accountability: A framework for exploring behavioural perspectives of corporate governance. *British Journal of Management* 16(1), 65-79.
- Huse, M. (2007). *Boards, governance and value creation: The human side of corporate governance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Huse, M., & Zattoni, A. (2008). Trust, firm life cycle and actual board behavior: Evidence from “one of the lads” in the board of three small firms. *International Studies of Management & Organization*, 38(3), 71-97.
- Mackie, G. (1996). Ending footbinding and infibulation: A convention account. *American Sociological Review*, 61(6), 999-1017.
- Maturana, H. R., & Varela, F. J., (1998). *The tree of knowledge: The biological roots of human understanding* (Rev. ed.). Boston, MA: Shambala Publications.
- Monitoring Committee Corporate Governance Code (2016). De Nederlandse Corporate Governance Code: Voorstel voor herziening [The Dutch Corporate Governance Code: A proposal for review]. Retrieved from <http://www.mccg.nl/download/?id=2786>
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1995). Natural order: Why social psychologists should study (a constructed version of) natural language, and why they have not done so. *Journal of Language and Social Psychology*, 14(1-2), 216-222.
- Rose, N. (1999). *Powers of freedom: Reframing political thought*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Scott-Morgan, P. (1994). *The unwritten rules of the game: Master them, shatter them and break through the barriers to organizational change*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Shell-Duncan, B. (2001). The medicalization of female ‘circumcision’: Harm reduction or promotion of a dangerous practice? *Social Science and Medicine*, 52(7), 1013–1016.
- Ten Have, W. D. (2011). *Weg van verandering: Systematisch besturen: Organisatiekundige en veranderkundige verkenningen en toepassingen van het in control concept* [Doctoral dissertation]. Amsterdam, NL: Mediawerf Uitgevers.
- Ten Have, S., & ten Have, W. D. (2004). *Het boek van verandering: Over doordacht werken aan de organisatie*. Amsterdam, NL: Nieuwezijds.
- United Nations Children’s Fund (2005). *Changing a harmful social convention: Female genital mutilation/cutting*. Florence, IT: UNICEF Innocenti Research Centre.
- United Nations Children’s Fund (2010). *The dynamics of social change: Towards the abandonment of female genital mutilation/cutting in five African countries*. Florence, IT: UNICEF Innocenti Research Centre.
- United Nations Children’s Fund (2013). *Female genital mutilation/cutting: A statistical overview and exploration of the dynamics of change*. New York, NY: UNICEF. Retrieved from https://www.unicef.org/publications/index_69875.html
- Verheggen, T. (2005). *Culture alt delete: On the misperception of culture in psychology* [Doctoral dissertation]. Heerlen, NL: Open Universiteit Nederland.
- Verheggen, T., & Baerveldt, C. (2007). We don’t share! The social representation approach, enactivism and the ground for an intrinsically social psychology. *Culture & Psychology*, 13(1), 5-27.
- Voestermans, P., & Verheggen, Th. (2013). *Culture as embodiment: The social tuning of behavior*. Malden, MA, US: John Wiley & Sons.

- Willig, C. (1998). Constructions of sexual activity and their implications for sexual practice: Lessons for sex education. *Journal of Health Psychology*, 3(3), 383-392.
- Willig, C. (2008). Discourse analysis. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (pp. 160-185). London, UK: Sage Publications.

Authors and affiliations

Aij, Kjeld H.

Amsterdam University Medical Center, Amsterdam, the Netherlands

ten Have, Steven

School of Business and Economics, Change Management, Vrije Universiteit, Amsterdam, the Netherlands

ten Have, Wouter D.

School of Business and Economics, Change Management, Vrije Universiteit, Amsterdam, the Netherlands

Leshore, Lepantas C.

Alternative Rite of Passage/Water, Sanitation and Hygiene, Amref Health Africa, Nairobi, Kenya

Millenaar, Leonard

Management & Consulting, Amsterdam, the Netherlands

Nguura, Peter N.

Anti-FGM/C Center of Excellence, Amref Health Africa, Nairobi, Kenya

Ofware, Peter O.

Reproductive, Maternal, Newborn, Child and Adolescent Health and Nutrition (RMNCAH and Nutrition), Amref Health Africa, Nairobi, Kenya

Smet, Eefje M.

Programme Management, Amref Health Africa, Leiden, the Netherlands

Vonk, Alexander B. A.

Department of Cardiothoracic Surgery, Amsterdam University Medical Center, Amsterdam, the Netherlands

Zolnikov, Tara R.

School of Health and Human Services, National University, San Diego, California, United States of America

List of publications

Publications included in the thesis

- Graamans, E.**, Millenaar, L., & ten Have, W. (2014). Dynamieken binnen het top-managementteam van een grote zorgorganisatie: Een cultuurpsychologisch perspectief [Dynamics within the management board of a large health care organization: A cultural psychological perspective]. *Tijdschrift voor Management en Organisatie*, 68(3), 22-42.
- Graamans, E.**, Aij, K., Vonk, A., & ten Have, W. (in press). Case study: Examining failure in change management. *Journal of Organizational Change Management*.
- Graamans, E.**, ten Have, W., & ten Have, S. (under review). Against the current: An application of cultural psychology to the management of organizations. *Culture & Psychology*.
- Graamans, E.**, Smet, E., & ten Have, S. (2019). Legislation against girl circumcision: A cultural psychological understanding of prohibition. *Sexual and Reproductive Health Matters*, 27(1), 1-3. doi: 10.1080/26410397.2019.1601964
- Graamans, E.**, Ofware, P., Nguura, P., Smet, E., & ten Have, W. (2019). Understanding different positions on female genital cutting among Maasai and Samburu communities in Kenya: A cultural psychological perspective. *Culture, Health & Sexuality*, 21(1), 79-94. doi: 10.1080/13691058.2018.1449890
- Graamans, E.**, Zolnikov, T., Smet, E., Nguura, P., Leshore, L., & ten Have, S. (2019). Lessons learned from implementing alternative rites in the fight against female genital mutilation/cutting. *The Pan African Medical Journal*, 32(59), 1-12. [Epub] doi: 10.11604/pamj.2019.32.59.17624

Publications not included in the thesis

- ten Have, W., **Graamans, E.**, & ten Have, S. (2019). Reconsidering essentials of organization development: An evidence-based change management perspective. In R. G. Hamlin, A. D. Ellinger & J. Jones (Eds.), *Evidence-Based Initiatives for Organizational Change and Development* (pp. 52-75). Hershey, PA: IGI Global. doi: 10.4018/978-1-5225-6155-2.ch003
- ten Have, W., **Graamans, E.**, & ten Have, S. (2019). Manager hopefulness when seeking to acquire change solutions: Buyer beware! Critical reflections on “best practice” change management consultancy in the Netherlands. In R. G. Hamlin, A. D. Ellinger & J. Jones (Eds.), *Evidence-Based Initiatives for Organizational Change and Development* (pp. 658-668). Hershey, PA: IGI Global. doi: 10.4018/978-1-5225-6155-2.ch046
- Graamans, E.**, Otto, M., Smit, S., & ten Have, W. (2017). Cultuurverandering is verandering van afstemming [Culture change is recalibrating behavioral coordinations]. *Opleiding & Ontwikkeling*, 1, 28-34.

- Vernooij, C.M., Millenaar, J., **Graamans, E.**, & W. ten Have (2017). Rechtvaardigheid als vaardigheid: Leiding geven aan organisatieverandering op rechtvaardige wijze [Justice as a skill: Leading organizational change justly]. *Management & Organisatie*, 71(2), 21-36.
- Graamans, E.**, ten Have, W., & ten Have, S. (2016, March 10). Cultuur van organisatie doet niets, mens doet ertoe: Corporate Governance Code beter baseren op wat mensen individueel en in groepsverband werkelijk drijft [Organizational culture does nothing, people do: Corporate Governance Code should be based on what really drives people, individually and in groups]. *Het Financieele Dagblad*, pp. 11.
- Graamans, E.**, ten Have, S., & ten Have, W. D. (2016). Een alternatief voor opportunistisch gebruik van het begrip 'cultuur' in organisaties [An alternative to the opportunistic use of the notion 'culture' in organizations]. *Holland / Belgium Management Review*, 165, 32-39.
- Graamans, E.**, & Millenaar, L. (2015). Spiritualiteit in organisaties: Zingeving of zweverigheid? [Spirituality in organizations: Sense of purpose or gibberish?]. *Management & Consulting*, 4, 44-53.
- Millenaar, L., **Graamans, E.**, & ten Have, W. D. (2015). Het belang van rechtvaardigheidsbelevingen bij organisatieverandering [The importance of perceived justice for organizational change]. *Maandblad Nederlands Instituut van Psychologen*, 50(3), 10-18.
- Millenaar, L., **Graamans, E.**, & ten Have, W. (2013). Rechtvaardigheid als bepalende factor bij organisatieverandering [Justice as determining factor for organizational change]. *Holland Management Review*, 149, 44-52.
- Millenaar, L., & Graamans, E. (2012). Just change. *Management & Consulting*, 63(6), 39-43.

Peer-review journal manuscripts reviewer

Sexual and Reproductive Health Matters: An international journal on sexual and reproductive health and rights

Guest speaker and lecturer

Guest speaker

- Graamans, E. (2019, September 24). Who is leading culture? Masterclass presented at 'Amref-VvAA Leadership Conference', Driebergen, the Netherlands.
- Graamans, E. (2018, July 10). Understanding different position on female genital cutting. Lecture presented at 'Anti-FGM/C Champions Conference', KCB Leadership Centre, Nairobi, Kenya.
- Graamans, E., & Grinwis, K. (2018, June 12). Open discussion on practical implications research findings, Amref Business Club, The Hague, the Netherlands.
- Graamans, E. (2018, March 7). Changing social norms and behavior. Lecture presented for the Ministry of Foreign Affairs, Government of the Netherlands, The Hague, the Netherlands.
- Graamans, E. (2017, October 2). From Kenya to the Netherlands: Female circumcision and gender inequality. Masterclass presented at symposium 'It takes a woman to change the world' facilitated by the Entrepreneurial Development Bank FMO, The Hague, the Netherlands.
- Graamans, E. (2017, June 21). Working towards the abolition of harmful cultural practices. Lecture presented at workshop 'Alternative Rite of Passage (ARP) / Water, Sanitation and Hygiene (WASH)', Loitokitok, Kenya.
- Graamans, E. (2017, June 19). Changing embodied practices: A cultural psychological analysis of female genital cutting and alternative rites of passage. Presenting preliminary findings field research at Amref Health Africa Headquarters, Nairobi, Kenya.

Guest lecturer

Amsterdam Business School, MBA Healthcare Management,
Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, the Netherlands

School of Business and Economics, Compliance and Integrity Management,
Vrije Universiteit, Amsterdam, the Netherlands

School of Business and Economics, Leadership and Change Management,
Vrije Universiteit, Amsterdam, the Netherlands

College of Business and Economics, Transformational Leadership Program,
The Australian National University, Canberra, Australia

School of Health and Human Services, National University, San Diego, California,
United States of America

Acknowledgements

This dissertation came to fruition with the support of a variety of people representing different positions and backgrounds. It has truly been an adventurous journey on which I encountered people in their own unique settings; settings that I was unfamiliar with. At times, it must have been odd to have me around entering their realm. My research subjects were studying me, as I was studying them. It was always a mutual affair. My sharpness and sincerity were frequently probed for. This was done very ingeniously. If I passed a test, I gained further entry. If I was found wanting, doors were shut. This happened politely and without telling. I noticed that I had failed a test put in front of me by the socially desirable responses I got or cultural barriers suddenly raised. On the whole though, people were willing to talk to me and show me their world, and at times even make me experience it. Therefore, I direct my first words of thanks to **all the research subjects** for being willing to talk to me or for just having me around, while they were minding their business. But even more so for the fact that confidential practices were disclosed, hidden patterns were revealed, and intimate, painful or downright tragic stories were shared with me. Plenty of tears were shed, but I never shed them publicly.

Apart from the subjects of my research who will remain anonymous, I would like to thank the following persons who were crucial in bringing forth this doctoral dissertation:

Prof. dr. mr. Steven ten Have is my first doctoral supervisor. Years of experience working on complex issues with high stakes at the highest level of organization turned him into a rich reservoir of knowledge on board dynamics, change management and organizational culture. He instructed me to find answers to questions practitioners are faced with, to always bridge science and practice. He also taught me to persevere, to work hard, to have fun, to stay positive, to believe and to lead by taking care. I count myself fortunate to have had his guidance.

Prof. dr. Wouter ten Have is my second doctoral supervisor. For the sake of some of the most challenging research projects he was prepared to go out on a limb. He has been my teacher and my coach, and became a true friend in the process of doing research together. **Marleen ten Have** had arranged our first meeting. Intuitively she knew this was the beginning of a unique and fruitful partnership. She was right.

Dr. Paul Voestermans is my teacher in psychology. Behind the scenes he supported me with advice, feedback, encouragement and friendship. His guidance has been invaluable. Furthermore, I owe him a debt of gratitude for breathing life into scientific psychology and for nudging me to have a positive impact.

Dr. Theo Verheggen introduced me to cultural psychology. He taught me to dig deep, to stay true and to see through the gibberish in talk of culture 'out there'.

Prof. dr. Fons Trompenaars sparred with me over applications of the idea of culture to international business and over different ways to reconcile opposites.

Prof. dr. Manon Ruijters supported my qualitative endeavors. She is a very fine colleague at the faculty.

Prof. dr. Alexander Vonk shared his insights into the multifaceted psychology of operating on someone's heart. Dexterity, scholarship and an empathetic demeanor is what it takes to do what he does.

Dr. Kjeld Aij provided me with practical and content support during all phases of my research into (managing) medical professional practices. His enthusiasm is contagious.

Dr. Tara Zolnikov taught me to adopt a community health perspective in my research on girl circumcision. She is my friend across the ocean.

Lilian Dekker is the quiet, driving force of our small department. Whether I am working on the 6th floor of the university or conducting field research in Africa, she always takes care.

Leonard Millenaar is my mentor in office dynamics and became my co-researcher on board dynamics. It is a joy to work with him.

Eefje Smet is my co-researcher on girl circumcision and alternative rites. Our work is not finished. Girls are still at risk. We will soldier on. I am honored having her as a paranymp at my graduation ceremony.

Thijs Houtappels was a very helpful sounding board in the initial stages of this research trajectory. He is a brave proponent of participatory observation research in health care management.

Patricia Vermeulen, Barbara van der Kolff and **Ton Speet** rallied around a rough idea that became the centerpiece of this doctoral dissertation; the development of a framework of culture that can guide interventions aimed at ending girl circumcision. **Dirkje Jansen** and **Helen Walker** provided me with content and practical support to translate this idea into reality.

Peter Ofware, Peter Nguura, Lepantas Leshore, Anastacia Mashidana, Nice Nailantei Leng'ete, Alice Masinte Tipango, Douglas Meritei, Peter Sarinjore and **Lelein Kinyanjui Kanunga** were the gatekeepers, protectors, co-researchers, translators and care-givers during my field research in Kenya. These champions of change are an inspiration to me. These personalities radiate courage, determination, hope, wit, lovingness and community spirit.

Gustave de Serière helped me with proofreading several versions of this dissertation.

Joost Marsen took care of Creative Design and DTP.

All of my colleagues at TEN HAVE Change Management and the Vrije Universiteit Amsterdam, not yet mentioned, were of great help; sometimes just by tolerating me while I was thinking out loud and they were running on a deadline. **Anne-Bregje Huijsmans**, **Kim Grinwis**, **Stefan Smit** and **Niels van der Eng** deserve special mention, because they were more directly involved during distinct phases of my trajectory.

Dr. Maarten-Jan Cramer helped with structuring my dissertation. He was a motivating force throughout. He fits nicely on this list consisting of kind-hearted personalities. However, if kind-heartedness was the criterion, he should list on top. There are not many like this man. He is the brother I never had.

Anand and **Marley**, you are my heart and soul. Your silhouettes adorn the cover of this book. I am so proud of you two. The same goes for you, **Renske**. You gave me a family and you kept it together. You carry me. Your heart is pure love. I dedicate this doctoral dissertation to the three of you.

Biography

Ernst Patrick Graamans was born on the 5th of July 1976, in the VU University Medical Center Amsterdam. He was raised in Amsterdam as an only child. After attending the Saint Jeanne d'Arc Primary School he had a promising streak at the Saint Ignatius Gymnasium, but due to personal circumstances had to drop out of high school. After that followed a turbulent phase, that ended when he became a student of Vedic Philosophy under Srila BP Puri Goswami in West-Bengal, India. When he tried to master some of the esoteric practices of that tradition it was there that he, from direct experience, became aware of the difficulty of attuning one's sensorium to a different social arrangement. Adopting a new identity project was hard work. He frequently felt like a bull in a china shop, out of touch, and found himself meditating on vanillevla¹ instead of prasadam².

In 2008, after some wanderings in fashion, he went to study Psychology at the Open University of the Netherlands to pursue an academic career. He graduated cum laude for both his Bachelor of Science degree in Psychology and his Master of Science degree in Industrial and Organizational Psychology. Under prof. dr. Jef Syroit he familiarized himself with belief-in-a just-world theory and the concept of organizational justice. Under dr. Theo Verheggen, he familiarized himself with Cultural Psychology as the prelude to a trajectory that culminated in this doctoral dissertation.

Since 2013, together with his doctoral supervisors, prof. dr. mr. Steven ten Have and prof. dr. Wouter ten Have, he works as a researcher on the changeability of culturally embedded practices both within and beyond the scope of organizations, at the Vrije Universiteit Amsterdam. He also works as a researcher at TEN HAVE Change Management. In 2016 he started to work closely with Amref Health Africa in the Netherlands and Kenya to investigate a community-led approach to encourage people to stop circumcising girls.

- 1 A typically Dutch yoghurt-pudding-like dessert with sugar and vanilla flavorings. It is smooth and very delicious.
- 2 A devotional offering made to Vishnu or Krishna; usually a vegetarian dish with fruits, rice, dahl or sweet curd.